

ПРИВРЕДНА РАЗАРАЊА У ЦРНОЈ ГОРИ 1941–1945.

Уједињењем 1918. у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, Црна Гора се одрекла своје самосталности. Рачунало се да ће се на овај начин ублажити велика економска заосталост Црне Горе. Међутим, и Југославија као нова државна заједница била је оптерећена економским тешкоћама. Југославија је између два рата била претежно сељачка земља у којој је преко 70% становништва живјело на селу. Још тежа ситуација је била у Црној Гори са најзаосталијом и најпримитивнијом производњом у Европи, са почетном индустријом, неразвијеним саобраћајем и другим привредним гранама. Нарочито је село осиромашило, чије се становништво спуштало до нивоа масовне биједи.

Укључивање Црне Горе у јединствено југословенско тржиште отежало је развој њене привреде и омогућило је преливање једног дијела рада из Црне Горе у друге крајеве, гдје је индустријска роба произвођена много јевтиније. У таквим економским приликама и тоталној економској заосталости Црна Гора је доживјела фашистичку окупацију.

Одавно је Црна Гора представљала подручје италијанског експанзионизма. Напад на Југославију 1941. године створио је нову могућност и наде Италије, тј. њеним претензијама према Црној Гори и обнови старе црногорске државе. Сепаратисти виде тада могућност обнове Црне Горе као краљевине под заштитом Италије.

Бечким договором између министра спољних послова Њемачке Рибентропа и министра спољних послова Италије Ћана од 22. априла 1941, користећи раније везе Црне Горе и Италије и сепаратистичке тежње појединачно, Италија је добила Црну Гору.

Италијани су њену територију подијелили на три дијела. Један дио уз албанску границу припојен је тзв. Великој Албанији (Улцињ с околином, затим дјелови Подгоричког среза – Тузи, Хоту, Груду, Затријебач, Врањ, Владан и Кодрабудан), од андријевачког среза (Плава и Гусиње с околином, те од беранског среза Рожај с околином). То је одговарало великоалбанским претензијама и врховима фашистичке Италије. Бока которска од Будве до Груде у Конавлима проглашена је италијанском провинцијом „Provincia di Cattaro“ и стављена под гувернатуром Далмације. Остали дио стављен је под италијанску војну управу коју је касније преузео цивилни комесар Мацолони с намјером да се формира квислиншка власт користећи за свој план одређене кругове федералистичке странке и присталице династије Петровића. Међутим, црногорски народ је одбио

такво рјешење и 13-јулским устанком онемогућио намјере сепаратиста у стварању тзв. „црногорске државе“ под окриљем Италије.

У црногорској историографији ови проблеми су били запостављени послије рата. И у Црној Гори се о овом проблему мало писало. О томе говори само неколико запажених радова. Најисцрпније и систематично написао је др Никола Живковић „Ратна штета коју је Њемачка учинила Југославији у другом свјетском рату“, „Ратна штета коју је Италија учинила Југославији у другом свјетском рату“ и „Пљачка злата и културних добара у Југославији 1941–1945“, Фердо Чулиновић „Окупаторска подјела Југославије“, Батрић Јовановић „Црна Гора у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији“, Данило Јауковић „Италијански систем окупације Црне Горе и Санџака“, др Радоје Пајовић „Окупација Црне Горе и планови за стварање независне црногорске државе“ и „Контра револуција у Црној Гори“, др Зоран Лакић „Народна власт у Црној Гори“, окупациона штампа и партизански листови, мемоарска грађа и други. Од изворне грађе најпоузданија су „Саопштења Државне комисије за утврђивање ратних злочина“, мада су и она несрећена.

У ратном периоду територија Црне Горе се дијелила на окупирану и слободну. Величина и једне и друге се мијењала из године у годину. Постојање линије фронта отежавало је економски положај, како на окупираној, тако и на слободној територији. На тешку привредну ситуацију још више је утицало и непостојање јединствене монете. У оптицају су били југословенски динар, италијанска лира, њемачка ратна марка, усташка куна, албански лек и др. Због тога је било тешко установити монетарну равнотежу и праву вриједност монете.

Промет између града и села био је знатно смањен. Прекинута је била веза између села, која су у већем периоду била слободна, и окупираног града. Зато су поједини крајеви Црне Горе били изложени гладовању.

На слободној територији развија се ратна привреда са задатком да обезбиједи основну егзистенцију народу и народноослободилачкој војсци. Проблем исхране војске и становништва добија и политичко обиљежје. На том задатку раде органи нове народне власти – војно-позадински органи. Главно мјерило вриједности била је роба и робна размјена.

Организују се добровољни прилози, народни зајам, реквизиција, конфискација и дијели ратни плијен. Добровољни прилози су били најзначајнији облик прибирања материјалних добара за потребе војних јединица и цивилног становништва.

Стварањем слободне територије све више се намеће потреба за оживљавање тржишта. Велики недостатак индустријске робе (соли, петролеја, санитетског материјала, текстила, папира и другог) обезбјеђује се преко илегалних одбора из окупираних градова.

У област привредне активности спада и комунална дјелатност. То су грађевински радови, адаптација и градња разних објеката, јавних зграда, поправка путева, одржавање чистоће, организација разних радионица, пекара, млинова, циглана и других. Посебна брига посвећена је функционисању саобраћаја и успостављању телефонско-телеграфског саобраћаја.

У току рата а нарочито прве двије године главни терет снабдијевања партизанске војске и осталог незбринутог становништва пао је на село, на пољопривредног произвођача. Пољопривреда је била основна привредна грана од које је зависило успјешно вођење рата.

Скупштине родољуба Црне Горе и Боке у Острогу 8. фебруара 1942. и на Тјентишту 16. јуна 1942, истакле су најважније привредне задатке. За читаво вријеме рата глад је била стална пријетња становништву, па је борба против глади третирана једнако као и борба на фронту.

Тешку економску ситуацију отежавала је експлоатација, уништавање и пљачка националног богатства од стране прво италијанског окупатора, а затим њемачког. Одмах по окупацији, окупатор је интензивно користио не само материјална добра, него и радну снагу.

Приликом капитулације заплијењено је оружје, муниција, војна опрема, а италијанска војска је нанијела велике штете и војним објектима и зградама. У гарнизонима на подручју Црне Горе које је било под италијанском окупацијом ван касарског круга учињена је велика материјална штета. На Цетињу је порушено 9 зграда за смјештај војске и 34 зграде које су служиле као пратећи објекти. У Подгорици је срушено 18 зиданих зграда, Беранама 7, Колашину 7, Пљевљима 16. Такође, све војне зграде порушене су и у осталим мјестима Црне Горе.

Бруталност окупације нарочито је дошла до изражаја послије устанка. Актом о капитулацији 17. априла 1941. југословенска оружана сила има да безусловно капитулира и одводи се у заробљеништво у италијанске логоре, гдје се врши експлоатација радне снаге. Њима се не исплаћује надокнада због прековременог рада. Услед тешког рада и услова, дио је оболио, дио постао инвалиди, а дио умро.

Уништавање и експлоатација југословенског националног богатства вршени су систематски. У Црној Гори гајена су бројна стада ситне и крупне стоке, која су плански коришћена и скоро уништена.

Индустрија у Црној Гори била је потпуно запостављена, што је одговарало страном капиталу који је користио сировине. Оно мало постројења које је постојало демолирано је и пренешено у Италију. У долинама Црмнице, Зете и Ораховиштице уништена су постројења за добијање кријепе од квалитетне глине.

На подручју Црне Горе, италијанске оружане снаге порушиле су 17 мањих пилана у којима је вршена груба прерада дрвета. Опљачкана је и уништена штампарија у Котору.

У периоду између два свјетска рата, Црна Гора је била типична заостала аграрна земља, са слабом примјеном агротехничких мјера. Последице капитулације одразиле су се и на пољопривредну производњу, којој су нанешене велике штете. Остали су велики комплекси необрађене земље и уништен је сточни фонд. Читаву привреду а нарочито воћарство су уништили. Посебно су се варварски односили према дрвећу без обзира на то да ли је култивисано или не. Уништен је цјелокупни прибор за обраду земље и прикупљање љетине.

Окупатор је користио речни, језерски и морски риболов. Податак да је на примјер само 1939. године на Скадарском језеру улов рибе износио 577.800 kg, говори колико је само од тога окупатор за потребе војске имао користи.

Италијанске окупационе снаге порушиле су или онеспособиле за употребу велики број јавних и стамбених зграда. У Црној Гори је порушено 3.415 градских и 23.205 сеоских зграда.

Априлски рат, капитулација земље и њена подјела увелико су погоршали стање у шумарству. Шума се сјекла прије њене пуне зрелости, а земљиште на коме је сјеча извршена није могло брзо да се пошуми. Значи, вршена је сјеча без икакве контроле. Уништени су постојећи расадници, тако да је послје рата требало много труда и средстава да се све ово везано за шуме доведе у стање производње. Штета на подручју Црне Горе у шумарству процијењена је на 324.430.000 динара.

У Црној Гори је прије рата био неразвијен саобраћај, осим поморског. Највећи дио бродова и чамаца је уништен или стављен у употребу окупатора. Уништена је цјелокупна опрема у Боки которској. Поред опреме, бродова и чамаца, окупатор је заједно са њима уништио разни инвентар и погонски материјал бродских друштава, поморске управе и финансијске контроле, као и цјелокупни прибор за оправку бродова, складишта за нафту, петролеј, уља, машине, намјештај и друго. У телефонско-телеграфском саобраћају уништене су скоро све инсталације и апарати.

Велика штета причињена је хидротехници. Прекинути су радови на исушивању Скадарског језера, изградњи хидроцентрале на Слапу Зете и регулациони радови на Лиму код Берана.

Југославија и Црна Гора претрпјели су огромне штете у области финансија. Већ 10. маја 1941. ликвидирана је Народна банка Југославије. У склопу окупационог система на подручју југословенске територије, италијанске окупационе власти су отвориле филијале својих великих банака, новчаних завода и финансијских удружења. Тако је Banco di Napoli – Напуљ, отворила филијале у Котору, Цетињу, Подгорици, Тивту и Бару. Banco di Roma у Котору и Херцег Новом. Banco d'Italia у Котору, Цетињу, Херцег Новом, Тивту, Бару и Подгорици, Banco Dalmacia у Котору и Istituto nazionale di Sicurezza на Цетињу. Све су оне радиле за интерес окупатора.

Цивилни комесаријат је 29. априла 1941. донио уредбу да се сва приватна имовина на подручју Црне Горе ставља под контролу окупатора. Почетком маја 1941. секвестрирана су сва приватна јавна добра у Црној Гори која су Италијанима била од користи (производња соли у Улцињу, шуме, сви новчани заводи, банке и друге институције које су се бавиле прометом новца). Истом уредбом предвиђена је обавезна обрада земље и порези.

Народна банка Краљевине Југославије је неколико дана прије напада Њемачке издала наредбу да се златне резерве и друге драгоцености, као и хартије од вриједности, пренесу у Ужице и Сарајево. Тада је транспортовано 204 сандука са 9.594 kg злата. Послије неколико дана злато је пренесено у Никшић. У Никшићу је неко вријеме злато, новац и друге драгоцености било смјештено у Требјешкој пећини. Избјегличка влада је априла 1941. са аеродрома Никшић понијела 19 сандука кованог злата, а остало је пребачено на Цетиње и Херцег Нови. Прије тога дио новца у хартијама спаљен је у Требјешкој пећини. Злато које није влада однијела са собом пало је у руке Италијанима, а касније су то узели Њемци. Осим тога, Италијани су априла 1941. из филијале Народне банке Црне Горе заплијенили 68.829 kg сребра у полугама. Опљачкане су и хартије од вриједности.

Пљачка и уништавање културних и просвјетних установа и споменика културе и у Другом свјетском рату почиње од првог дана италијанског напада на Југославију у априлу 1941. Била је то систематска пљачка и уништавање свих вриједности културних добара, а нарочито архива. Рушене су и паљене цркве и манастири. Пљачка је била интензивна и свеобухватна.

На подручју Црне Горе до рата су радиле 224 основне школе са 295 одељења (око 10.800 ученика). Током рата, првенствено од италијанске војске, потпуно је уништено 96 школа. У 84 школе уништени су инвентар и учила, а зграде разорене, док су остале 44 школе и инвентар оштећени за 35%.

С обзиром на претензије Италије на Црну Гору, специјалне екипе италијанских стручњака прегледале су архивске фондове у Архиву на Цетињу и из њих извукли најзначајнија документа. Опљачкани су архивски фондови Црногорске народне скупштине – Цетиње (1905–1916), Министарства иностраних дјела – Цетиње (1879–1916), Министарства правде – Цетиње (1879–1916), Управе црногорског двора, затим фондови Генералног конзулата Рим, конзулата у Паризу, Ђенови, Ници, Београду, Нишу и други фондови интересантни за њих. Највише је опљачкан Историјски архив у Котору, чак комплетне фасцикле и фондови. Опљачкани су сви музеји, нарочито на Цетињу, библиотеке и цркве.

Ни јавни споменици новијег доба нијесу били поштеђени разарања и пљачке, нарочито на Цетињу и Подгорици.

Окупатор није поштовао хуманитарни однос према здравственим и хигијенским установама које су заштићене одредбама међународног права. Уништене су скоро све здравствено-хигијенске и рекреационе установе. Потпуно су уништене или опљачкане болнице у Бару, Херцег-Новом, Улцињу, Никшићу и Подгорици. Опљачкане су и уништене ортопедске установе. Велика штета је нанешена и климатским леčiliштима.

За вријеме Другог свјетског рата ни италијански, ни њемачки окупатор нијесу поштовали Хашку конвенцију и друге међународне уговоре. Њемачка, Италија и сателити сматрали су необавезним све ове уговоре.

У Црној Гори нема скоро ниједног мјеста које није паљено или бомбардовано, нема скоро ниједног села које није пљачкано, ниједног братства у којем није стријелоано. Тако је највећи дио Црне Горе био паљен, домови порушени, привреда разорена, имовина уништена. Овом треба додати и велике жртве народа Црне Горе. Неки статистички подаци, недовољно провјерени, говоре да је у току рата погинуло или на разне начине убијено преко 40.000 лица. Интернирано је око 100.000 становника. Не зна се колико је било у концентрационом, радним и другим логорима и колико је тамо страдало. Из рата је изашло преко 25.000 инвалида и око 6.000 сирочади.

Цјелокупна штета учињена Црној Гори може се подијелити на три дјела:

- штета причињена имовини, стварно уништење онога што је постојало у вријеме избијања рата,
- штета нанесена губитком дохотка и
- људски губици.

До сада су се у нашој историографији одвојено приказивале људске жртве, а одвојено материјална штета у Југославији, а тиме и у Црној Гори. Међутим, укупна штета Југославије и у њеном саставу Црне Горе и посљедице које су претрпљене могу се објективно сагледати само кроз обједињавање свих људских жртава и материјалне штете.

Чињеница је да је за читаво вријеме рата Црна Гора била изложена привредним разарањима и имовина и културна добра пљачкана и уништана. Ову слику вјерно илуструје дио извјештаја Црногорске антифашистичке скупштине народног ослобођења из априла 1945. који констатује „паљена и опљачкана села, порушени градови, уништени саобраћај, изгладнио и го народ“. Све је ово имало велике посљедице на наш цјелокупни економски, друштвени и културни развитак послје завршетка рата.

TOMISLAV ŽUGIĆ

THE DESTRUCTION OF MONTENEGRIN ECONOMY 1941–1945

Summary

The exploitation, destruction and plunder of the national wealth of Montenegro on the part, first of the Italian and later, of the German invader in World War II, was considerable. Yugoslav postwar historiography tended to neglect these problems, leaving the relevant records in disorder, particularly the material contained in the fund of the State Committee for War Crimes and Damage.

Immediately after the occupation, the Italians began the thorough exploitation of all Montenegrin natural resources. The country's industry was poorly developed between the two wars but this did not deter the Italians from dismantling the few existing industrial plants and transporting them to Italy.

Farming was exploited with particular intensity, as well as river, lake and sea fishing. The forest industry was another object of exploitation which included the use of existing forest reserves and even parks.

Coastal engineering suffered losses when the works on draining Lake Skadar were stopped, and when the hydroelectric power station on the Zeta and the regulation system on the Lim, near Berani were damaged.

All private property on the territory of Montenegro came under the invader's control. Both private and public property which held any interest for them was sequestered (the salt production near Ulcinj, forests, banks and other financial institutions).

Schools, archives, museums, cultural and historical monuments were ransacked and destroyed.

The Italians demolished or rendered useless many public and private edifices; precisely 3.415 urban and 23.205 rural buildings.

The entire damage suffered by Montenegro can be divided in two categories:

- 1) damage caused to property; the destruction of goods and property actually existing at the outbreak of war, and
- 2) damage caused by the loss of potential profit.

The greatest part of Montenegro was razed, plundered and destroyed. This dismal state of affairs is faithfully portrayed by a part of the report made, in April 1945, by the Montenegrin antifascist national liberation assembly, which states that »the villages were pillaged and burnt, the towns destroyed, the traffic blocked, the people hungry and impoverished.«

